

ARHEOLOGIE ȘI TOPONIMIE. DESPRE NUMELE DE LOCURI *BUDA ȘI CENUȘA/CENUȘĂRIA*

DE

MIRCEA CIUBOTARU

Într-un recent studiu¹, am dovedit că explicația corectă a numelor de locuri *Buda*, numeroase pe teritoriul Moldovei, Munteniei și Olteniei și desemnând sate, păduri, dealuri, pâraie, a fost blocată timp de aproape un secol atât de consemnarea în toate dicționarele limbii române a unor sensuri eronate ale apelativului *budă*, cât și de lipsa de comunicare a informației între diverse științe (istorie, arheologie, lingvistică, geografie), ale căror achiziții ar trebui valorificate în egală măsură pe terenul interdisciplinar al toponimiei.

Sensurile apelativului *budă* de „cocioabă de lemn în pădure”, locuită de tăietori de lemne, cărbunari etc., de „prăvălie” „dugheană”, „baracă” și, cu atât mai puțin, de „latrină”, sens cunoscut în Transilvania, sau de „cușcă de lemn” pentru câine, înțeles consemnat în Bucovina, nu pot explica satisfăcător toponimele corespunzătoare. Primele două sensuri au fost înregistrate de lexicografii de la sfârșitul secolului al XIX-lea (A. de Cihac) și de la începutul veacului nostru (H. Tiktin, A. Philippide și autorii „Dicționarului limbii române”, I, 1913, al Academiei Române) pe baza unor texte greșit interpretate. Reexaminarea acestor surse și o bogată documentație istorică ne-a condus spre identificarea corectă a sensului care poate explica o mare parte a toponimelor *Buda* (excepție făcând acele toponime care sunt, la origine, antroponimul *Buda* în funcție toponimică absolută). De la mijlocul secolului al XVII-lea și până în primele decenii ale secolului al XIX-lea *budele erau exploatare de potasă și de silitră*, bine documentate istoric în Moldova.

Cenușa de potasiu, obținută prin arderea lemnului de salcie, frasin, fag, stejar și, rareori, de brad, și potasa (potășă, sarea de potasiu), produsă prin calcinarea în cuptoare a cenușei, utilizate în industria textilă și a sticlei, au devenit foarte solicitate în Rusia, Polonia și Moldova în secolul al XVII-lea, când dezvoltarea manufacturilor în Anglia și în țările occidentale provocaseră tăieri masive în pădurile din Europa apuseană. Produse în cantități neînsemnate și în veacurile anterioare, cenușa și sarea de potasiu se obțineau cu o tehnologie semiindustrială și în mari cantități în budele din Moldova începând abia de la mijlocul veacului al XVII-lea, când Vasile Lupu a acordat privilegiu pentru export unor negustori scoțieni, care își coordonau activitatea la Danzig. Începând din 1681, exportul s-a orientat către Constantinopol de către negustori olandezi stabiliți la Galați² și Chilia. Până în jurul anului 1690, în Moldova au funcționat cel puțin 14 sau 15 bude de potasiu, aparținând acestor negustori și unor asociații greci, unui polonez, Stefan Krassowski, unor localnici, precum marele vistiernic Gheorghe Ursache și domnitorul Gheorghe Duca³. Producția de potasă, deși probabilă, ne este necunoscută documentar în Țara Românească. În secolul al XVIII-lea, această activitate s-a relansat abia în a doua jumătate a veacului și a durat până la mijlocul secolului al XIX-lea. În același timp, documentele istorice atestă adesea budele pentru producerea silitrei, cu o tehnologie specifică. Arheologic, budele de potasă pot fi distinse de cele pentru silitră prin faptul că în urma celor dintâi rămăneau mari cantități de cărbuni și cenușă fină, iar după cele din urmă, gropi și movile de pământ ars.

Exemplele următoare ilustrează necesitatea ca arheologii să aibă în vedere semnificația toponimelor care desemnează locurile cercetate, iar toponimiștii să cunoască eventualele informații pe care arheologia le poate oferi pentru localizarea și datarea unor obiecte geografice cu nume propriu.

¹ M. Ciubotaru, *Toponimele Buda. Implicații lexicografice și metodologice*, în *Studii și cercetări de onomastică*, 1, 1995, p. 113–137.

² Adăugăm acum o sursă necitată în studiul nostru amintit

mai sus, care confirmă că negustorii olandezi aveau în 1686 un „gran magazzino” de potasă la Galați (P. Păltânea, *Comerțul orașului Galați*, în *AIIAI*, 1972, p. 153).

³ M. Ciubotaru, *op. cit.*, p. 119–121.

În anul 1949, Radu Vulpe și colaboratorii săi semnalau în stațiunea de la Poienești, din județul Vaslui, pe malul stâng al Pârâului Caselor, trei movile foarte mari constituite din cenușă fină, compactă, în care apăreau și rare fragmente de oase umane (?) calcinate. Cercetătorii conchideau că „evident, este vorba de resturile unor ruguri de incinerare”⁴. În studiul nostru, am apreciat concluzia ca „extravagantă”, fiindcă asemenea cantități de cenușă ar presupune arderea unui popor întreg. De fapt, în lipsa unor informații istorice, destul de accesibile totuși, arheologii nu și-au dat seama că au descoperit urmele unei dintre cele mai mari bude pentru producerea potasei din Moldova din a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Marele vistiernic Gheorghe Ursache, asociat cu negustorul Alexandru Balaban din Liiov, avea câteva bude care produceau potasă exportată prin Danzig, în Occident. Pierderi de marfă și alte neînțelegeri provoacă un lung proces între cei doi parteneri, între 1671 și 1679, redeschis de domnitorul Gheorghe Duca la Iași, în 1680, prilej pentru pedepsirea rivalului său în acest comerț și al adversarului politic datorită căruia își pierduse tronul după a doua sa domnie (1688–1672). Gheorghe Ursache va fi condamnat, închis, torturat și silit să-și vândă averea pentru 400–500 pungi de bani care vor ajunge în visteria regelui polon Ioan Sobieski. Documente ale procesului din anii 1671 și 1679, redactate în polonă, menționează importante cantități de cenușă și de potasă de la trei bude ale lui Gheorghe Ursache: „z budy Telicy”, „z budy Poianeste” și „z budy Pozarny”⁵, așadar două lângă sate din Basarabia (Telița și Pojarna) și una de la Poienești. Cenușa descoperită de arheologi la Poienești provine, desigur, de la buda lui Gheorghe Ursache. Impresionanta cantitate de cenușă fină, materie reziduală obținută după fierberea cenușei prime, se explică prin combustia unei mari păduri și funcționarea budei vreme îndelungată. Într-adevăr, un document al aceluiași proces arată că munca într-o asemenea budă era atât de intensă și de costisitoare, încât au pierdut nu numai negustorii, „dar au fost de asemenea jefuite și devastate mai multe sate și au dus multă lume la robie”⁶. Locuințele foștilor lucrători de la buda de la Poienești sunt în legătură cu toponimul *Valea Caselor*; nume al văii, al pârâului și al unui sat, atestat din 1859 și numit apoi *Poieneștii lui Ghigă*.

Arheologii din 1949 nu au cunoscut documentele mai sus citate și nici răspunsurile la două chestionare de la sfârșitul secolului trecut, care le-ar fi putut sugera explicația corectă a prezenței unei atât de mari cantități de cenușă la Poienești. La o întrebare din *Chestionarul* lui Alexandru Odobescu, în 1874, se semnalau la Poienești două (*sic!*) movile de cenușă, considerate atunci ca provenind de la „Silistrăria lui Ștefan cel Mare”⁷. De asemenea, în 1894, într-un răspuns la chestionarul lui N. Densusianu erau menționate cele trei movile unde „se fabrica iarba de pușcă, zicându-și silistrărie”, atribuite, desigur, tot epocii marelui voievod Ștefan⁸. Informatorii nu mai știau deja spre sfârșitul veacului trecut de existența budelor de potasă, care dispăruseră de multă vreme, dar exploatarea de silistră, mai noi în Moldova, erau încă prezente în memoria colectivă a localnicilor. Trebuie observat și faptul că la Poienești nu s-a păstrat un toponim *Buda*, care să amintească de exploatarea din veacul al XVII-lea.

În 1954, arheologii ieșeni, care au făcut cercetări de suprafață în bazinul superior al Bârladului, au semnalat o ridicătură de pământ de circa 70 m lățime și 160 m lungime, cu depuneri de cenușă și de cărbune de până la trei metri grosime (!) pe malul stâng al pârâului Bozianca, în locul numit *La Cenușărie*, nume înregistrat și de noi într-o anchetă toponimică, în marginea de nord a cătunului Buda, azi înglobat în satul Bozieni, din comuna omonimă a județului Neamț. Fragmente de ceramică romană și din epoca migrațiilor, descoperite acolo, au motivat datarea stratului de cenușă în acele perioade. S-a subliniat, de asemenea, necesitatea unei comparații, care nu s-a concretizat însă, cu depozitele de la Poienești mai sus menționate⁹. Nici de această dată arheologii n-au putut vedea legătura dintre toponimele *Cenușăria* și

⁴ R. Vulpe, A. Buhoiu, C. Cihodaru, C. Florea, A. Nițu, E. Vulpe, *Săpăturile de la Poienești din 1949*, în *Materiale*, 1, 1963, p. 216.

⁵ *Documente privitoare la istoria românilor* (Hurmuzachi), supl. II, vol. III, București, 1900, p. 194, 208.

⁶ *Ibidem*, p. 201.

⁷ Biblioteca Academiei Române, ms. 230, f. 35.

⁸ *Ibidem*, ms. 4551, f. 485.

⁹ M. Petrescu-Dîmbovița, E. Bold și M. Dinu, *Cercetări arheologice în Podișul Central Moldovenesc*, în *AȘUI*, sect. III, tom. I, 1955, nr. 1–2, p. 11–13. *Cenușăria* este greșit

localizată, printr-o confuzie din fișele autorilor, pe malul pârâului Țiganca din satul Buda, comuna Oșești, județul Vaslui, eroare preluată de N. Zaharia, în *Cercetări de suprafață în Moldova, în cursul anului 1954*, în *SCIV*, 6, 1955, 3–4, p. 909, și apoi de G. Coman, în *Statornicie, continuitate. Repertoriul arheologic al județului Vaslui*, Vaslui, 1980, p. 203, în care descoperirea de „La cenușare” (*sic!*), de la Buda-Bozieni, este cartată lângă satul Buda-Oșești, unde a existat o budă a scoțianului Patrick Simson, între anii 1653–1668 (v. studiul nostru citat, p. 119–120).

Buda, care explică științific marea cantitate de cenușă din acest loc, într-adevăr asemănătoare cu aceea de la Poienești. Un document din 1688, care întărește o stăpânire de 20 de pământuri de la Bozieni, „de unde au fost buda”¹⁰, confirmă existența aici a unei potăsării anterioare acestui an.

Articolul nostru are rostul de a semnala arheologilor relația dintre toponimele *Buda* sau *Cenușa* și *Cenușăria* și depozitele mari de cenușă care provin cu certitudine din potăsările din veacurile al XVII-lea – al XIX-lea. Uriașele cantități de cenușă nu pot fi rezultate ale incinerării unor cadavre umane, chiar dacă întâmplătoare resturi de oseminte și alte materiale, aduse de aluviuni, se pot găsi în aceste depozite, ca la Poienești și Buda – Bozieni. Cenușarele de tip *Zolniki* sau din alte culturi arheologice, oricâtă cenușă ar conserva, nu pot fi confundate cu imensele cenușării în care erau depuse reziduurile provenite din arderea unor păduri întregi.

Fiind situate, de regulă, pe malul unor pâraie, fiindcă tehnologia obținerii cenușei de potasă, dar și a silitrei, presupune consumul unor mari cantități de apă pentru fierbere, este de așteptat ca depozitele de cenușă, de cărbuni și de pământ ars să fie acoperite, după câteva secole, de aluviuni, fapt care explică împrejurarea că numai două din numeroasele bude pe care le atestă toponimia și documentele istorice au atras până acum atenția arheologilor. Sondajele și săpăturile arheologice pot scoate oricând la iveală dovezile materiale ale vechilor bude. De pildă, în apropierea satului Dracșani de pe Sitna, de lângă Botoșani, a existat cea mai veche budă de potasă din Moldova, în funcțiune în octombrie 1652, când o vizita un călător englez în drum spre Polonia, Robert Bargrave¹¹. Buda, care a produs potasă probabil până prin anul 1690¹², nu este încă semnalată arheologic¹³. Dar toponimul *Valea Budei*, care desemnează valca de la sud de satul actual Dracșani, din comuna Sulița, confirmă în mod remarcabil informațiile istorice și indică zona unde se află vechile depozite de cenușă.

Nu este exclus ca o pătură de cenușă, descoperită în marginea de nord-est a satului Cornești, din comuna Miroslava¹⁴, să fie indiciul unei bude de potasă, fiindcă scoțianul Patrick Simson avea o budă, între anii 1653 și 1668¹⁵, la circa trei mile depărtare de Iași, într-un loc neprecizat. Buda ar putea fi presupusă însă și pe teritoriul comunei Aroneanu, unde s-au găsit taleri olandezi și orți de Danzig, datați între 1616 și 1623¹⁶, dar care putea circula și în a doua jumătate a secolului al XVII-lea.

Studiul nostru citat a inventariat majoritatea toponimelor *Buda*, *Cenușa* și *Cenușăria* din Moldova, Muntenia și Oltenia, susceptibile de a indica locurile fostelor exploatari de potasă și de silitră. În celelalte regiuni istorice românești (Banat, Transilvania și în Bucovina austriacă) asemenea depozite vor putea fi descoperite în locurile numite *Huta*, toponim provenit din apelativul *hută*, de origine germană, intrat în limba română prin maghiară, în timp ce *budă*, de aceeași origine, presupune o filieră poloneză sau ucraineană.

ARCHÉOLOGIE ET TOPONYMIE. SUR LES NOMS DE LIEUX *BUDA ET CENUȘA/CENUȘĂRIA*

RÉSUMÉ

Dans une étude antérieurement publiée, l'auteur a identifié un sens inconnu aux dictionnaires de la langue roumaine du mot *budă*, celui de «exploitation de potasse ou de salpêtre», le seul sens qui peut expliquer les nombreux toponymes *Buda* signalé en Moldavie, en Valachie et en Oltenie, à l'exception des toponymes qui proviennent de l'antroponyme *Buda*. La recherche historique de ce problème conduit à la découverte de 14 ou 15 *bude* de potasse dans la deuxième moitié du XVIIème

¹⁰ Direcția Generală a Arhivelor Statului, *Catalogul documentelor moldovenești*, IV, nr. 1146.

¹¹ *Călători străini în Țările române*, 5, 1973, p. 493.

¹² M. Ciubotaru, *op. cit.*, p. 119.

¹³ Cf. A. Păunescu, P. Șandurschi și V. Chirica, *Repertoriul arheologic al județului Botoșani*, 1, București, 1976, p. 246-248.

¹⁴ V. Chirica și M. Tanasachi, *Repertoriul arheologic al județului Iași*, 1, Iași, 1984, p. 237.

¹⁵ E. D. Tappe, *Patrick Simson. A scottish merchant in the Moldavian potash trade, in The Slavonic and East European Review*, 30, London, 1952, p. 495.

¹⁶ V. Chirica și M. Tanasachi, *op. cit.*, p. 45.

siècle en Moldavie, la plupart appartenant aux marchands écossais qui exportaient la cendre et le sel de potasse en Angleterre, via Danzig, aux Hollandais établis à Galați et Chilia et aux Moldaves comme le grand trésorier Gh. Ursache ou le voïevode Gheorghe Duca. Cessée à la fin du XVIIème siècle, la production de potasse a été relancée le siècle suivant, quand on mentionne fréquemment les exploitations de salpêtre aussi. Le problème de ces *bude* est important aussi pour les archéologues, qui découvrant les dépôts de cendre résiduelle provenus des anciennes *bude* de potasse ou de scorie de terre cuite de *bude* de salpêtre pourraient les expliquer d'une façon erronée.

Ainsi, trois grands tertres de cendre de Poieniști, département de Vaslui, ont été considéré en 1949 comme le résultat de grands bouchers d'incinération et une très grande couche de cendre du hameau Buda, commune Bozieni, département de Neamț, mentionnée par des archéologues en 1954, a été mise en relation avec le dépôt de Poieniști. En réalité, la cendre de Poieniști provient d'une *budă* de potasse qui appartenait au trésorier Gh. Ursache avant 1671 et la cendre de Buda est le résultat d'une exploitation mentionnée en 1688. Des sondages archéologiques dans la Vallée de Buda, le territoire du village de Dracșani, aux alentours de Botoșani, pourraient localiser précisément les dépôts de cendre de la plus ancienne *budă* de potasse de Moldavie (1652). L'étude mentionne d'autres lieux où les grandes couches de cendre ne peuvent pas être les bien connus *cenușare*. Les toponymes *Buda*, *Cenușa*, *Cenușăria* sont des avertissement pour la recherches archéologiques.